

УДК 351/354

ЯЩЕНКО В.А., доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник ДНУ ІБП НАПрН України.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2257-318X>.

ДІАЛЕКТИКА ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВИХ ВІДНОСИН

Анотація. У запропонованій статті здійснено критичний аналіз підходів до розуміння цивільно-військових відносин не лише як контрольного чинника, а й більш широкого соціального феномену. З'ясовано, що останній виконує функцію своєрідного соціального інтегративного фактору сфери безпеки та оборони України. Висвітлення проблеми здійснюється через призму діалектичних категорій змісту та форми, сутності і проявів, загального і окремого, єдності і відмінності цивільних та військових зв'язків тощо. Автор не обмежується констатацією наявно існуючих досягнень у становленні цих відносин, а ставить питання їх подальшого плідного розвитку у системі права України.

Ключові слова: діалектика, сутність та прояви, зміст та форма, цивільно-військові відносини, демократичний цивільний контроль, об'єктивний та суб'єктивний контроль.

Summary. The proposed article provides a critical analysis of approaches to understanding civil-military relations not only as a control factor, but also a broader social phenomenon. It was found that the latter serves as a kind of social integrative factor in the field of security and defense of Ukraine. The problem is covered through the prism of dialectical categories of content and form, essence and manifestations, general and separate, unity and difference of civil and military relations, etc. The author does not limit himself to stating the existing achievements in the formation of these relations, but raises the question of their further fruitful development in the legal system of Ukraine.

Keywords: dialectics, essence and manifestations, content and form, civil-military relations, democratic civil control, objective and subjective control.

Аннотация. В предложенной статье осуществлен критический анализ подходов к пониманию гражданско-военных отношений только лишь как контрольной функции, но и как более широкого социального феномена, который выступает определяющим фактором общественного согласия в сфере безопасности и обороны Украины. Установлено, что эти отношения выполняют функцию своеобразного социального интегративного фактора сферы безопасности и обороны Украины. Освещение проблемы осуществляется через призму диалектических категорий содержания и формы, сущности и явлений, общего и отдельного, единства и отличия гражданских и военных связей и опосредований. Автор не ограничивается констатацией существующих достижений в становлении этих отношений, а ставит вопрос их дальнейшего развития в системе права Украины.

Ключевые слова: диалектика, сущность и явления, содержание и форма, гражданско-военные отношения, демократический гражданский контроль, объективный и субъективный контроль.

Постановка проблеми. В сучасній українській юридичній науці дедалі більше звертається увага не лише на висвітлення питань правосвідомості, а й правобуття, тобто, проблеми правовідносин. Серед них особливо актуальною постала проблема цивільно-військових відносин, викликана необхідністю мобілізації суспільства на відповідь новим загрозливим викликам його існування.

Водночас підходи до висвітлення цих відносин неоднозначні, часто-густо вузько професійні і не розкривають повністю їх змісту. Пропонується застосувати для їх аналізу

діалектичний метод в його конкретизації до цивільно-військової реальності, що є основною проблемою і, водночас, надає цим відносинам статусу соціально-безпекового чинника.

Результати аналізу наукових публікацій. Останніми роками обсяг праць з питань цивільно-військових відносин значно зріс. В той же час теоретичний їх аналіз не виходить за межі, визначені американським вченим С. Гантінгтоном ще у 50-і роки ХХ століття, який фактично створив їх теорію. Однак більшість вітчизняних публікацій часто-густо зводять ці відносини до функції демократичного цивільного контролю за сектором безпеки і оборони України і залишають поза висвітленням всю їх багатоманітність. Між тим, ці відносини нині набули особливого безпеко-оборонного чинника у всіх цивілізованих країнах і потребують зваженого критично-наукового аналізу, що на нашу думку, можливо здійснити на основі діалектики. Виходячи з цього вважаємо, що актуальним є потреба з'ясування феномену цивільно-військових відносин як визначального чинника сектору безпеки і оборони держави, що не знайшов ще належного наукового висвітлення.

Метою статті є розкриття природи цивільно-військових відносин і їх функціональні особливості та визначення шляхів і способів їх удосконалення.

Розв'язання проблеми пропонується шляхом обґрунтування необхідності внесення змін до чинного законодавства терміну “цивільно-військові відносини”, який нині в цих актах відсутній.

Виклад основного матеріалу. З'ясування діалектики цивільно-військових відносин зумовлено, на нашу думку, перш за все зростанням їх ролі як чинника безпеки України, забезпечення надійного стабільного існування соціуму. Врешті-решт мова буде йти про необхідність якісного оновлення цих відносин у сфері безпеки і оборони України.

Цивільно-військові відносини (далі – ЦВВ) визначаються як взаємовідносини між військовими інституціями, з одного боку, та цивільним урядом, неурядовими інституціями, організаціями та громадянами, з іншого. Отже, цивільно-військові відносини – це сукупність правових взаємовідносин між суспільством та складовими частинами Воєнної організації держави, які охоплюють політичні, фінансово-економічні, соціальні та інші процеси у сфері національної безпеки і оборони [14, с. 1]. Це визначення, з точки зору діалектики, не зовсім вдале, оскільки одиничне, окреме (військове) виводиться за сферу загального, суспільного, до якого воно належить.

Таким чином, навіть у буденній свідомості цивільні та військові відносини не існують самостійно, відірвано один від одного, а органічно пов'язані між собою, де цивільний чинник виступає пріоритетним, як більш загальний по відношенню до військової складової безпеки і оборони. Діалектика і визначає тип і характер цього зв'язку.

Формування і функціонування цих відносин фактично є визначальним чинником, що зумовлює наявність політичних, економічних, соціальних, господарських та ін. зв'язків між цивільними і військовими. Одразу зауважимо, що значна частина дослідників та законотворців, як правило, ці обставини не враховує, а все багатство ЦВВ звужується лише до контрольної прерогативи, розглядаючи ці відносини через призму демократичного цивільного контролю.

В узагальненому вигляді цю точку зору висловлюють М.В. Сіцінська, Г.Д. Рябоконт та ін. науковці. На думку М.В. Сіцінської: “...актуальність цивільно-військових відносин і цивільного контролю значно зростає на переломних етапах розвитку нашого суспільства. Тому саме сьогодні демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони являє собою зміст і головну частину цивільно-

військових відносин” [2, с. 83]. Практично аналогічною щодо цього питання є позиція Г.Д. Рябоконея: “Головною складовою формування системи цивільно-військових відносин є запровадження цивільного контролю над силовими структурами, що визнається однією з головних ознак стабільного політичного режиму в країні, а також демократичної зрілості самого суспільства” [3, с. 1].

Однак і в окремих міжнародних нормативних актах прерогатива теж віддається демократичному цивільному контролю, але йому фактично надається більш узагальнена функція цивільно-військових відносин. Так, згідно п. 20 Кодексу поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки ОБСЄ: “Держави-учасниці розглядають демократичний політичний контроль над військовими і воєнізованими силами, силами внутрішньої безпеки, а також розвідувальними службами і поліцією, як невід’ємну складову стабільності і безпеки. Вони сприятимуть інтеграції своїх збройних сил із громадянським суспільством як важливому прояву демократії” [4].

Що стосується національного законодавства з питань безпеки і оборони, то в ньому термін “цивільно-військові відносини” теж не використовується, а застосовується поняття “демократичний цивільний контроль”, хоча фактично цей контроль представляються в інтегрованому безпеко-забезпечувальному вигляді. Зокрема, стаття 13 Закону України “Про оборону України” передбачає, що Міністерства, центральні та інші органи виконавчої влади у взаємодії з Міністерством оборони України у межах своїх повноважень:

організуюють і забезпечують виконання законодавства у сфері оборони, сприяють Збройним Силам України у виконанні ними завдань, здійснюють їх належне забезпечення за напрямками діяльності;

узгоджують з Генеральним штабом Збройних Сил України та забезпечують проведення заходів щодо розвитку системи зв’язку, шляхів, транспорту, інших об’єктів інфраструктури і території держави та підготовки своїх галузей до оборони, забезпечують їх територіальну оборону в межах своїх повноважень та ін. кроки. Регламентується також діяльність Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій у сфері оборони, діяльність органів місцевого самоврядування, права та обов’язки громадян України у сфері оборони: Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є конституційним обов’язком громадян України [5].

Визначення термінів “військова безпека”, “громадська безпека і порядок”, “державна безпека” у Законі України “Про національну безпеку України” функціонально поєднується і вони являють собою цільність цивільно-військових відносин. Більш того, як в Кодексі поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки ОБСЄ, у цьому Законі демократичний цивільний контроль теж зводиться практично до рангу ЦВВ. Зокрема, п. 5 ст. 1 Закону передбачає: “демократичний цивільний контроль – комплекс здійснюваних відповідно до Конституції і законів України правових, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів для забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості органів сектору безпеки і оборони та інших органів, діяльність яких пов’язана з обмеженням у визначених законом випадках прав і свобод людини, сприяння їх ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України” [6].

Закон України “Про Збройні Сили України”(ст.ст. 1, 11, 12), вказуючи на обмеження політичної діяльності у ЗСУ, теж передбачає недопустимість незаконних дій по відношенню до цивільного населення, його майна та навколишнього середовища, дотримання верховенства права, законності та гуманності, поваги до людини, її

конституційних прав і свобод; гласності, відкритості для демократичного цивільного контролю [7].

На нашу думку, в даному випадку має місце абсолютизація закономірностей одиничного (контролю) і недостатня увага до загального (ЦВВ). У практиці це призводить до того, що не враховуються важливі складові цих відносин. Наприклад, соціальна реабілітація військових, цивільно-військове співробітництво, проведення операцій з підтримання миру та ін., які явно виходять за межі лише контрольної функції.

Тому В.П. Білошицький, аналізуючи досвід НАТО, вважає за необхідне розширити цю функцію ЦВВ і не зводити її лише до виконання контрольної місії: “Такі відносини більш широко мають розглядатись в ракурсі забезпечення національної безпеки. При цьому не слід забувати, що саме слово “відносини” висвітлює дві взаємодіючі сторони – громадянське суспільство та його воєнну організацію” [8, с. 26]. У підтвердження цієї позиції він наводить приклад роботи Групи цивільно-військової співпраці “Північ”, яка отримала статус Міжнародного військового штабу НАТО: “Завдяки цій групі командувачі НАТО і цивільні установи можуть створити потрібні умови для налагодження зв’язку між цивільними та військовими протягом усього періоду проведення операцій. А особливо при проведенні післяконфліктних заходів з підтримання миру. Отже, ЦВВ – це ще й значний фактор гуманітарної допомоги, допомоги з подолання наслідків катастроф, інших операцій у разі надзвичайних ситуацій цивільного характеру, які виконують національні або міжнародні військові сили” [9, с. 8].

На нашу думку, вище згадувані оцінки феномену ЦВВ певною мірою правомірні, але з точки зору методології недостатні, щоб розкрити всю повноту і багатство цих відносин, що й спонукає нас звернутися до найбільш загальної, діалектичної методології філософсько-правового аналізу.

По-перше, мова має йти про з’ясування родової належності цивільно-військових відносин. Це, очевидно, різновид суспільних відносин, які складаються з виробничих відносин, відносин обміну і відносин соціальних груп. Згідно енциклопедичних даних, суспільні відносини – “багатоманітні зв’язки, що складаються між людьми в процесі їх діяльності в різних сферах суспільного життя і визначаються способом виробництва їх матеріального життя, виникають з появою суспільного виробництва. Суспільні відносини – це відносини між різними людськими колективами, соціальними групами, класами та всередині них” [1, с. 117]. Саме до останніх тобто, відносин соціальних груп і належать цивільно-військові відносини, що втілюють в собі аспект соціальності зв’язків і опосередкувань. Очевидно, не слід забувати, що категорія зв’язку є фундаментальним принципом діалектики, і в даному випадку ЦВВ означають такі опосередкування, які є необхідними, суттєвими, атрибутивними, і лише за цієї умови вони набувають статусу відносин.

Тому й цивільні відносини часто розглядаються як синонім соціальності, цивілізованості, тобто, досягнень демократії і культури. Отже, ця цивільна складова соціальних відносин є їх змістовною складовою, яка визначає всі інші різновиди і форми соціальних зв’язків.

На відміну від цього військові відносини є формою соціальних, які здійснюються в особливій, навіть унікальній сфері військового буття. Вони, звісно, мають свою самостійність, але ця самостійність відносна, вона володіє статусом автономності.

Таким чином, цивільні і військові відносини – це не антиподи, це суперечності не протиставлення, а залежності, взаємозв’язку, взаємодії, взаємопереходів, тобто, протилежності не типу невирішених антиномій, а суперечливості між змістом та формою: цивільні відносини складають їх зміст, а формою є продовження (розповсюдження) цього

змісту на військову сферу і розвиток, збагачення цього змісту в залежності від багатоманітності та багатогранності військового життя.

Але, як ми зазначали, самостійність військових відносин не є істиною абсолютною, а відносною і визначається в кінцевому рахунку сутністю соціальних відносин, яка втілюється у політичному режимі: авторитарному чи демократичному.

Що стосується тоталітарного режиму, то при ньому держава набуває характеру воєнізованого середовища, коли цивільні (громадянські) відносини воєнізуються з метою виправдання і підтвердження легітимності влади і тоталітарного режиму (мілітаризація економіки і всього суспільного життя), іншими словами, мілітаризація цивільних відносин.

При авторитарному режимі цивільно-військові відносини формально мають місце і відповідно задекларовані, але військові домінують, оскільки саме від них залежить міцність вертикалі влади і існуючого ладу. Це характерно по відношенню до сучасної Росії, де патріотизм, національна свідомість мілітаризуються і набувають агресивно войовничого характеру, що не виключає і ескалації збройного конфлікту як способу захисту від уявних, примарних загроз. В такому випадку, на нашу думку, спотворюється головний урок Другої Світової війни – ненависть до війни.

Отже, цивільно-військові відносини – це своєрідний синтез громадянських та військових взаємин, військових та невійськових, воєнних та невоєнних зв'язків, де цивільні відносини складають зміст, а військові – його особливу унікальну форму, при визначеній ролі цивільних, як загально соціальних зв'язків.

Характеризуючи ці зв'язки, відомий теоретик цивільно-військових відносин С. Гантінгтон класифікує їх, поділяючи на об'єктивні та суб'єктивні, в залежності від типу політичних режимів [12, с. 80]. Позитивним при цьому є те, що С. Гантінгтон теж відстоює пріоритетність цієї істини. Що ж стосується поділу їх на об'єктивні та суб'єктивні, то він, на нашу думку, надто умовний і навряд чи може бути прийнятий. Справа в тому, що всі зв'язки між людьми (виробничі, обміну, соціальних груп, цивільні, військові та ін.) носять лише об'єктивну природу за своїм змістом, оскільки вони не залежать від волі та свідомості людей, а існують наявно. Тому поділ на об'єктивні та суб'єктивні відносини не розкриває їх сутності.

На нашу думку, суб'єктивною може бути лише форма прояву цієї сутності, тобто, суб'єктивне розуміння і реалізація цих зв'язків. В такому випадку діалектика передбачає не стільки суб'єктно-об'єктну класифікацію, скільки вияв змісту та форми цих відносин, де змістовну функцію виконують цивільні зв'язки як загально соціальні, а статус форми їх реалізації належить військовим.

Цей зміст і форма поєднуються в особливості та унікальності феномену національної безпеки, яка надає ЦВВ безпекового характеру. Адже саме забезпечення національної безпеки виступає рушійною силою формування та розвитку ЦВВ, бо безпека є атрибутом існування суспільства. Вона, по-перше, диктує спрямованість цих відносин на забезпечення існування соціуму, його конструктивного розвитку і, як наслідок, озброює спроможністю передбачати протидіяти загрозам та небезпекам як внутрішнього, так і зовнішнього характеру.

По-друге, в цій спрямованості закладена потреба регулювання цих відносин з метою їх упорядкування, що зумовлює створення системи суб'єктів забезпечення національної безпеки. І ця суб'єктність (не суб'єктивність) саме і є виразом суті цивільно-військових відносин, які в кінцевому рахунку і формують стратегію і тактику діяльності цих суб'єктів. Тобто, ці відносини є основою, на якій базується безпекова політика держави як її невід'ємний атрибут. Ця безпекова політика, в силу своєї

значущості, має конституційний статус. Цим самим ЦВВ набувають функції регулятора безпекової діяльності.

І сама практика ЦВВ випереджує ці теоретичні недоопрацювання і йде шляхом їх розвитку через налагодження цивільно-військового співробітництва. З цією метою у Збройних Силах України створені відповідні підрозділи, на які покладені наступні функції: “систематична, планомірна діяльність Збройних Сил України по взаємодії з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, громадськими об’єднаннями, організаціями та громадянами у районах дислокації військових частин та підрозділів Збройних Сил України з метою формування позитивної громадської думки про діяльність Збройних Сил України і забезпечення сприятливих умов для виконання покладених на них завдань та функцій” [13].

Інший аспект цивільно-військових відносин пов’язаний з реалізацією Міжнародного гуманітарного права (“права війни”, далі – МГП): саме Збройними силами України судилася практична місія втілення в життя світових та європейських цивілізаційних досягнень, що впроваджені у МГП.

Це, по-перше, радикально змінює саму ментальність військовослужбовців, наділяючи їх атрибутами носіїв світової та європейської культури і, разом з тим, подальшого ствердження їх національної самобутності, а по-друге, що на наш погляд є головним, посилює їх роль, як чинника впливу на всі інші структури суспільства та сфер його функціонування. Мова йде про те, що ЗСУ, маючи високий ступінь суспільної довіри, як захисників Вітчизни, у той же час сприяють залученню України до світових цінностей та стандартів. Вважаємо, що це не кон’юнктурно-політична їх акція, а об’єктивно зумовлена необхідність.

Отже, як стверджує І.О. Остапенко: “Можемо зробити висновок, що розуміння необхідності налагодження та підтримання взаємодії військового компоненту з об’єктами цивільного середовища забезпечує досягнення максимального ефекту при виконанні Збройними Силами України поставлених перед ними завдань. Ми переконані, що цивільно-військове співробітництво є найбільш ефективним та результативним сегментом відносин між суспільством і збройними силами, а також між збройними силами і політичною владою. На нашу думку, в умовах сьогодення глибоке осмислення змін щодо ведення сучасних операцій (бойових дій), неординарний підхід до виконання поставлених завдань та вміння командира налагодити ефективну взаємодію з об’єктами цивільного середовища стали велінням часу, що, у свою чергу, потребує подальшого розвитку та удосконалення” [10, с. 50].

Водночас, як зазначалось нами, у чинному законодавстві України термін ЦВВ не застосовується, хоча фактично їх змістовна наповненість розкривається без вказівки на те, що мова йде саме про ці відносини. Тобто, констатується їх необхідність, наявність як безпекового чинника, який діє через призму цивільного контролю за сектором безпеки і оборони України, що не дає можливості охопити весь феномен цих відносин у повному обсязі. Причини цього вбачаємо в першу чергу в механічному перенесенні положень міжнародних актів в національне законодавство, а також у теоретичному недоопрацюванні суті і змісту таких відносин.

У вище згадуваній праці С. Гантінгтона “Солдат та держава...” саме ця цілісна безпеко-оборонна функція ЦВВ окреслена однозначно, а щодо всеосяжного цивільного контролю над військовою організацією держави та її діяльністю, він зазначає, що це апріорно приречено на провал. На його думку, значна частина контролю повинна бути організована у військовій сфері зсередини і залишена за військовими, в усякому разі, поки офіцери та службовці діють відповідно до законів і директив легітимних органів

державної влади. Тому збройні сили та військові формування існують якомога далі від партійно-політичної боротьби за владу, що може бути забезпечено лише налагодженням повноцінних цивільно-військових відносин [12, с. 86-88].

Таким чином ЦВВ, як ми вище аргументували, є фактором визначальним, що зумовлює формування та здійснення безпекової політики і тому законодавство у сфері безпеки і оборони має вибудовуватись, виходячи з пріоритетності їх засад. На нашу думку, ця соціальна характеристика ЦВВ визначає їх роль як чинника консолідації суспільства, розвитку його провідних громадянських начал, де військові, закономірно, є рівноправними членами соціальної спільноти, і, разом з тим, професійної корпоративності, що є невід'ємною складовою функціонування соціуму.

Концентрація уваги дослідників на питанні демократичного цивільного контролю над сектором безпеки оборони України, а не ЦВВ, очевидно, викликано тим, що автори, і це відповідає дійсності, вважають такий контроль одним із важливих засобів формування та розвитку цивільно-військових відносин, розвитку громадянського суспільства. Тому, очевидно, і законодавці України теж пішли цим шляхом.

В той же час зазначимо, що абсолютизація контрольної функції небажана, і перш за все тому, що будь який контроль, при всій його конструктивності, суб'єктивно, в силу своєї імперативності, не сприяє повноцінності реалізації відносин, оскільки підконтрольна сторона не відчуває себе рівнозначним суб'єктом відносин, тобто, партнером. Тому вкрай важливо законодавчо створити чіткі обмеження з реалізації контрольної функції і передбачити відносну автономність відносин, причому в цьому питанні слід погодитися з С. Гантінгтоном: “об'єктивний контроль передбачає визнання існування у збройних силах особливих, залишених професійним військовим автономних, вільних від політики сфер (наприклад, бойова підготовка, оволодіння навичками застосування різних видів зброї тощо). У такий спосіб політична діяльність цивільних груп у збройних силах мінімізується. У своїй сфері військові самі здійснюють контроль” [12, с. 83-85].

Більш того, об'єктивно, контроль побудований на політиці обмежень, що навряд чи є виправданим. Навпаки, вважаємо, більш конструктивною є політика широкого залучення військових до суспільних процесів, щоб соціально-психологічний стереотип побудови суспільства на правових, демократичних засадах став для військових таким же обов'язковим, як і для цивільних.

Отже, характер взаємозв'язку й взаємодії армії і політики може бути різним. Він визначає рівень стабільності суспільно-політичного устрою і владних відносин. Усвідомлення ролі та місця Збройних сил у суспільстві, визначення сутності армії у контексті взаємодії з владою, дослідження чинників і факторів, що зумовлюють різні моделі і форми взаємозв'язку армії і політики, – важлива й актуальна проблема, яка потребує подальшого вирішення.

З іншого боку, законодавче закріплення ЦВВ дасть можливість поєднати діяльність суб'єктів безпеки та оборони в єдиний комплекс дій, що відповідатиме потребі удосконалення військової складової безпеко-оборонної сфери, інтересам всього громадянського суспільства.

Таким чином ці відносини у законотворчій практиці визнаються і реально виступають регулятивним чинником безпеково-оборонної сфери. Але вважаємо що цього недостатньо, оскільки осторонь залишаються цілі пласти безпекової реальності громадянського суспільства. Зокрема, не враховується аспект національної культури, як джерела самоідентифікації нації, що нині вкрай важливо для збереження і розвитку національної самосвідомості, загрози якій сьогодні особливо відчутні.

Висновки.

Визначений нами статус цивільно-військових відносин як базового чинника безпеки і оборони держави зумовлює потребу його унормування і подальшого використання з метою консолідації українського суспільства і орієнтації на подальше зміцнення обороноздатності країни.

Застосування діалектичної методології дало можливість відносно повно розкрити сутнісні особливості ЦВВ, піднести їх до рівня важеля вирішення значущих соціальних проблем національного безпеки творення. Разом з тим, зроблено висновок, що ЦВВ існують об'єктивно і так чи інакше впливають на всі сторони суспільного життя, вони потребують подальшого правового визначення і розвитку.

Використана література

1. Философская энциклопедия. Т. 4 / под ред. Ф.В. Константинова. Москва: Советская энциклопедия, 1967. 592 с.
2. Сіцінська М.В. Проблеми українського суспільства у сфері цивільно-військових відносин. *Вісник Національної академії державного управління*. 2013. С. 82-89.
3. Рябоконт Г.Д. Питання демократичного цивільного контролю над військовою організацією правоохоронними органами держави. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_954
4. Кодекс поведінки стосовно військово-політичних аспектів безпеки ОБСЄ. Organization for Security and Co-operation in Europe. 3 грудня 1994.
5. Про оборону України: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 9. Ст. 106.
6. Про національну безпеку України: Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2018. № 31. Ст. 241.
7. Про Збройні Сили України: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 9. Ст. 108.
8. Білошицький В.І. Специфіка прояву цивільно-військових відносин у державах Євросоюзу. *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право*. Вип. 1/2 (25/26). 2015. С. 25-29.
9. Білошицький В.І. Цивільно-військові відносини в країнах НАТО: історія та сучасність. *Вісник НТУУ "КПІ". Політологія. Соціологія. Право*. Вип. 4 (20) 2013. С. 7-13.
10. Остапенко І.О. Перспективи розвитку цивільно-військового співробітництва в Україні: тези доповідей XV Міжнародної науково-практичної конференції *Військова освіта і наука: сьогодні та майбутнє*, Секція 7. Актуальні проблеми військового права (частина 2). С. 49-52. м. Київ, 29 лист. 2019 р. Київ: Військовий інститут Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2019.
11. Про затвердження Порядку в'їзду осіб, переміщення товарів на тимчасово окуповані території у Донецькій та Луганській областях і виїзду осіб, переміщення товарів з таких територій: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.19 р. № 815. (Із змінами, внесеними згідно з Постановами КМ).
12. Huntington S. The Soldier and the State. *The Theory and Policies of the Civil-Military Relations*. The Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press, 1957.
13. Про затвердження Тимчасової настанови з цивільно-військового співробітництва у ході підготовки та застосування Збройних Сил України: наказ Генерального штабу Збройних Сил України від 02.04.19 р. № 131.
14. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. № 46. Ст. 366. – (Закон втратив чинність на підставі Закону № 2469-VIII (2469-19) від 21.06.18 р.).